

Historia regionu

Autor: Aleksandra Krawczyk-Wieczorek

{smoothgallery album=402} • Najstarsze ślady działalności ludzkiej pochodzą ze schyłku starszej epoki kamienia (X/IX w. p.n.e.). Od początku młodszej epoki kamienia teren ten jest nieprzerwanie zasiedlony do dziś.

• Od zarania dziejów panowały tu bardzo dobre warunki do rozwoju osadnictwa (zob. Geografia regionu). Zawsze też wiodły tędy ważne szlaki handlowe, łączące północ Europy z południem i zachód ze wschodem.

• Od II do IV w. n.e. Kotlinę Hrubieszowską zamieszkiwała ludność gocka (zob. Kraina Gotów). Dopiero w pierwszej połowie VI w. pojawili się tu osadnicy słowiańscy.

• W średniowieczu stykała się tu ze sobą i mieszała ludność zachodnio- i wschodniosłowiańska. Od połowy XI w. obszary te weszły w skład Rusi, co sprzyjało napływowi osadników ze wschodu.

• W drugiej połowie XIV w. obszar został przyłączony do Polski. Od roku 1388 rozpoczęło się intensywne osadnictwo, zwłaszcza z Mazowsza. Nadal mieszają się wpływy kulturowe wschodnie i zachodnie.

• Unia brzeska (1596 r.) przynosi umocnienie wpływów Kościoła katolickiego. Jej rezultatem była stopniowa polonizacja części ludności greckokatolickiej (więcej - zob. historię Przemyskiego).

• W XIV—XVI w. dotarła na te tereny kolonizacja wołoska.

• Wojny i inne klęski XVII w. przyniosły upadek miast i wsi i znaczne wyludnienie.

• W wyniku pierwszego i trzeciego rozbioru Polski omawiany obszar znalazł się w granicach Austrii, natomiast po upadku Księstwa Warszawskiego w 1815 r. cała Lubelszczyzna przeszła pod panowanie rosyjskie.

• W XIX w. brak istotnych akcji osadniczych na te tereny. Przybywają tu nieliczni Niemcy, a do miast – Rosjanie.

• Po powstaniu styczniowym odebrano prawa miejskie wielu miastom, na ich upadek wpłynęły też zarazy morowe oraz kryzys rzemiosła, spowodowany pozbawieniem zaplecza surowcowego i rynków zbytu w Galicji.

• W roku 1877 zbudowano pierwszą linię kolejową biegnącą przez Lublin, która łączyła Warszawę z Kowlem i Kijowem.

• Postępuje polonizacja unitów, a masowo przechodzą oni na katolicyzm po wydaniu w 1905 r. carskiego dekretu o tolerancji religijnej.

• W 1912 r. utworzono odrębną gubernię chełmską (z części dawnych guberni chełmskiej i siedleckiej), która została oddzielona od Królestwa Polskiego i weszła w skład Generał-Gubernatorstwa Kijowskiego. Celem była rusyfikacja tych ziem.

• Podczas II wojny światowej Zamojszczyzna miała stanowić pierwszy na terenach Polski region osiedleńczy dla Niemców. W obozach zagłady i miejscach masowych straceń wymordowano niemal całą ludność żydowską i znaczną część ludności polskiej i ukraińskiej.

• Pod koniec wojny miały miejsce walki z UPA. W ich wyniku spłonęły prawie wszystkie wsie (polskie i ukraińskie) między Bugiem a Huczwą.

• Po wojnie znaczna liczba Ukraińców z tych terenów została przesiedlona na Ukrainę, a następnie pozostali na tereny zachodnie i północne Polski. Źródła - zob. Literatura. Fotografie: ks. A. Dworzycki, H. Karaś, M. Kresa.

1. Pradzieje okolicy

Najstarsze ślady działalności ludzkiej pochodzą ze schyłku starszej epoki kamienia (paleolitu – X/IX w. p.n.e.). Przez region hrubieszowski w starożytności przebiegała klimatyczna i biogeograficzna granica między Europą Wschodnią i Zachodnią, co miało ogromne znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego tych ziem. Panowały tu bardzo dobre warunki dla rozwoju osadnictwa: spokojne wodopoje i rybne rzeki ściągały tu gromady łowców i rybaków, później zaś żyzne gleby i bujne nadrzeczne łąki – rolników i pasterzy. Od początku młodszej epoki kamienia (neolitu) teren ten, o najżyźniejszych w środkowo-wschodniej Polsce glebach, jest nieprzerwanie zasiedlony do dziś.

Jednocześnie istniały tu dobre warunki naturalne do przebiegu szlaków z południowego wschodu na zachód. O handlu z cywilizacją śródziemnomorską lub nadkaspijską w latach 1900—1600 p.n.e. świadczą znalezione w grobowcach pochodzących ze schyłku neolitu i początków epoki brązu fajansowe paciorki, wyrabiane w starożytnym Egipcie, w krajach kręgu egejskiego i na Kaukazie.

Od II do IV w. n.e. Kotlinę Hrubieszowską zamieszkiwała ludność gocka o wysoko rozwiniętej i interesującej kulturze (zob. Kraina Gotów). Najpewniej dopiero w pierwszej połowie VI w. pojawili się tu pierwsi osadnicy słowiańscy.

Jeśli chcesz wiedzieć więcej… Kraina Gotów

W Kotlinie Hrubieszowskiej, m.in. w Masłomęczu i Gródku, odkryto ślady osadnictwa gockiego z II—IV w. n.e. W sumie o obecności Gotów na tym terenie świadczą pozostałości niemal 70 osad i 10 cmentarzy.

W Masłomęczu odkryto gockie cmentarzyska największe w Europie, jeśli chodzi o liczbę grobów (ponad 500), oraz ślady po osadzie Gotów z II—IV w. n.e. Tu znajdowała się największa osada gocka Kotliny Hrubieszowskiej – szacuje się, że jej zabudowę mogło tworzyć nawet 200 chat.

Wykopaliska na gockim stanowisku przeprowadzono również w Strzyżowie, Hrubieszowie Podgórzu, Hrubieszowie Antonówce, Kosmowie, Kryłowie, Kotorowie, gm. Werbkowice, Czerniczyńce, Czumiwie, Ślepczach, Mienianach, Modryńcu i Świerszczowie. W Gródku odkryto największe pod względem powierzchni cmentarzysko gockie w Europie (ok. 200 grobów).

Po opuszczeniu Skandynawii i przybiciu do wybrzeży Bałtyku Goci wędrowali w górę Wisły i Bugu, a więc również przez Małopolskę wschodnią, by dotrzeć aż na południe Europy. W Kotlinie Hrubieszowskiej Goci pojawili się około 180 lat po Chrystusie i zbudowali nad Huczwą potężną cywilizację. Kulturę Gotów charakteryzuje wysoki poziom rzemiosła, m.in. umiejętność toczenia naczyń i najpewniej produkcji szkła, wysoko postawiona metalurgia kolorowa. Zнали oni także jedwab i perfumy. Budowali obszerne, piętrowe chaty o powierzchni 200 m². Domy składające się z części mieszkalnej i gospodarczej wyposażone były w kanalizację i centralne ogrzewanie, co było w tamtych czasach ewenementem. Swobodnie posługiwali się pieniądzem oraz mieli wielkie zdolności organizacyjne, co pozwoliło im na utrzymywanie kontaktów handlowych zarówno z południową, jak i z północną częścią Europy.

Trudne do wyjaśnienia są zachowania religijne Gotów: pochówki częstkowe, ofiary z ludzi i zwierząt, praktyki nakazujące wielokrotne otwieranie mogił, zapotrzebowanie na amulety z ludzkich kości.

Cmentarze odgrywały ważną rolę w życiu społecznym Gotów jako miejsca odprawiania różnych obrzędów, nie tylko tych związanych bezpośrednio z kultem zmarłych.

Około 375 r. n.e., nękani przez najazdy wojowniczych plemion, m.in. Hunów, Goci opuścili okolice Hrubieszowa

Śladem wędrówek Gotów przez Słowiańszczyznę są zapożyczenia z języka gockiego w językach słowiańskich, np. chleb, chlew, skot ‘bydło’; miecz [Moszyński 2006].

Źródła: [Kokowski 2001, Kokowski 2006],

<http://www.starostwo.hrubieszow.pl> 3.06.2008 2. Średniowiecze

Większość historyków przyjmuje, że tereny między Bugiem a Wieprzem były od niepamiętnych czasów krainą o charakterze przejściowym, gdzie stykała się i częściowo mieszała ludność zachodnio- i wschodniosłowiańska. Dlatego też w momencie tworzenia państwowości był to obszar sporny między Polską a Rusią. Od połowy XI w. obszary od Brześcia na północy po Przemyśl na południu weszły w skład Rusi. Od tego momentu swobodnie rozwijało się na tych terenach osadnictwo ruskie, nasilane przez ekspansję mongolską na Ruś Kijowską, gdyż – pomimo niemal ciągłych walk – Grody Czerwieńskie były obszarem bezpieczniejszym od terenów nad Dnieprem i Dniestrem. W XIV w. Słowianie wschodni zdecydowanie zdominowali te tereny. Dopiero w 1344 r. Kazimierz Wielki przyłączył Księstwo Halicko-Włodzimierskie do Polski. W latach siedemdziesiątych XIV w. tereny te zajęli Litwini, zaś na trwałe odzyskała je w 1387 r. królowa Jadwiga.

{smoothgallery image=M370.jpg&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: Ówik W., Reder J., Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977&caption=Międzyrzecze Wisły i Bugu w początkach państwa polskiego do połowy XII w.} Warunki geograficzne dla osadnictwa były bardzo dobre (zob. Geografia regionu), choć z drugiej strony jego rozwój hamowały wieloletnie walki polsko-litewsko-węgierskie oraz najazdy tatarskie. Od roku 1388, kiedy ziemia bełska stała się lennem książąt mazowieckich, rozpoczęło się intensywne osadnictwo ziemi chełmskiej i bełskiej, zwłaszcza z Mazowsza, gdyż wiele mazowieckich rodów otrzymało tu nadania. Osiedlała się tu również szlachta małopolska i wielkopolska. Za ziemi bełskiej warstwa bojarska upadłego państwa staroruskiego nie weszła do stanu szlacheckiego. Nadal mieszały się zatem na tym obszarze wpływy kulturowe wschodnie i zachodnie, przy czym wśród warstw wyższych dominowali Polacy, wśród chłopstwa – Rusini, a miasta prócz obu tych nacji zamieszkiwali licznie także Żydzi.

Od czasów średniowiecznych współistniał także na tych terenach Kościół katolicki i prawosławny: chełmska diecezja prawosławna istniała od pierwszej połowy XIII w., katolicka rozpoczęła działalność na początku wieku XV.

W skład województwa ruskiego wchodziła od momentu przyłączenia Rusi Czerwonej do Polski ziemia lwowska, a prawdopodobnie od końca XV w. także ziemia chełmska. Natomiast ziemia bełska od 1388 r. pozostawała lennem książąt mazowieckich, a po inkorporacji do Korony w 1462 r. uzyskała status województwa. Okolice Hrubieszowa należały do ziemi chełmskiej, stanowiąc w obrębie ziemi bełskiej enklawę.

Językoznawcy o pograniczu polsko-ukraińskim

Jeśli chcesz wiedzieć więcej… Grody Czerwieńskie

Kotlina Hrubieszowska stanowiła we wczesnym średniowieczu ośrodek tzw. Grodów Czerwieńskich. Jest to umowna nazwa jednostki politycznej z czasów najdawniejszej Polski, położonej prawdopodobnie na północ od Huczwy między Wieprzem a Bugiem. Nazwa pochodzi od nieistniejącego dziś grodu Czerwienia, z którym identyfikuje się świetnie zachowane owalne grodzisko w Cermnej nad Huczwą w powiecie tomaszowskim. W Kotlinie znajdują się również liczne wczesnośredniowieczne cmentarzyska, kurhany i inne stanowiska archeologiczne z tych czasów. W Gródku Nadbużańskim na wschód od Hrubieszowa, u ujścia Huczwy do Bugu, odkryto grodzisko datowane na X‐XI wiek, zwane kiedyś Wołyniem (od niego wzięła nazwę cała kraina). Grody Czerwieńskie utraciły odrębność administracyjną pod koniec X w. [Ćwik, Reder 1977, Kondracki 1994, Nowek, Nowak 1996].

3. Od XV w. do 1772 r.

Przez kolejne stulecia na terytorium między Bugiem a Wieprzem utrzymywała się mozaika etniczno-językowa, zachowane zostało też wspomniane już zróżnicowanie językowe między polskim dworem, ruską wsią i polsko-rusko-żydowskim miastem. Od końca XV w. w wyniku migracji ruskich rodów, transakcji ziemskich i mariaży pojawia się na ziemi bełskiej także szlachta ruska i warstwa szlachecka tej ziemi traci stopniowo swój czysto mazowiecki charakter.

{smoothgallery image=M369.jpg&title=Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: Ćwik W., Reder J., Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977&caption=Podziały polityczne i administracyjne międzyrzecza Wisły i Bugu w latach 1474-1772}W związku z przewagą ludności ruskiej (wśród chłopstwa) na tych terenach dominowali wyznawcy prawosławia: w połowie XVII w. w województwie bełskim było ich ok. 140 tys., podczas gdy katolików ‐ tylko ok. 20 tys. Umocnienie statusu Kościoła katolickiego na ziemiach pogranicza przyniosła unia brzeska (1596 r., zob. unia brzeska). Sprzyjało to polonizacji ludności unickiej, zwłaszcza duchowieństwa, która postępowała aż do XX w.

W XIV i XV w. napłynęła na tereny Rusi Czerwonej rumuńska (pochodząca z Mołdawii i Siedmiogrodu), węgierska i ukraińska ludność pasterska (Kolonizacja wołoska).

W 1580 r. kanclerz i hetman wielki koronny Jan Zamoyski założył na gruntach wsi Sokołówka Zamość. Ważnym czynnikiem rozwoju miasta były liczne przywileje nadawane przez Zamoyskiego osadnikom, zwłaszcza zezwalające na osiedlanie się w Zamościu Ormian, Żydów, Greków i Niemców oraz na prowadzenie przez nich handlu i rzemiosła. W 1589 r. celem ugruntowania swojej pozycji w kraju Zamoyski utworzył ordynację zamojską, która przetrwała aż do II wojny światowej. Był to wielki, niepodzielny majątek, wyłączony spod ogólnie obowiązującego w państwie prawa. Po otwarciu w 1594 r. Akademii Zamojskiej w krótkim czasie Zamość stał się centrum gospodarczym i kulturalnym znacznego obszaru kraju.

Kłęski i katastrofy XVII wieku przyniosły upadek miast i wsi. W 1648 r. Tomaszów i inne ośrodki zajęły wojska Bohdana Chmielnickiego, a wkrótce potem, w 1656 r. przez ziemie te przetoczyły się wojska szwedzkie. Na początku wieku XVIII pod Tomaszowem Lubelskim miały miejsce walki między poplecznikami Augusta Mocnego i Stanisława Leszczyńskiego. Walkom towarzyszył głód i epidemie dżumy. Upadek pogłębiły zatargi rodzinne o ordynację, jej dobra niszczyły najazdy pretendentów do władania ordynacją ‐ Koniecpolskich i Wiśniowieckich. Nowa faza sporów rodzinnych nastąpiła w połowie XVIII w. Położenie ludności stało się bardzo trudne, wiele wsi opustoszało.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski południowa część interesującego nas obszaru wraz z Zamościem znalazła się w granicach Austrii (granica przebiegała na południe od Chełma i Krasnegostawu). Północna część znalazła się w Austrii po trzecim rozbiorze (1795 r.), a po upadku Księstwa Warszawskiego w 1815 r. cała Lubelszczyzna przeszła pod panowanie rosyjskie jako część Królestwa Polskiego.

4. Zabory

W 1816 r. rząd carski dokonał nowego podziału administracyjnego zagarniętych ziem polskich: Zamość, Tomaszów, Hrubieszów i Chełm znalazły się w województwie lubelskim. Rosjanie dokonali modernizacji i umocnienia pałacu w Zamościu, przekształcając go w twierdzę i umieszczając w mieście garnizon rosyjski i ciężkie więzienie wojskowe.

Po powstaniu styczniowym odebrano prawa miejskie wielu miastom, na ich upadek wpłynęły też zarazy morowe oraz kryzys rzemiosła, spowodowany pozbawieniem zaplecza surowcowego i rynków zbytu w

Galicji. Tym niemniej w roku 1877 zbudowano pierwszą linię kolejową biegnącą przez Lublin, która połączyła Warszawę z Kowlem (dziś zachodnia Ukraina) i Kijowem.

W XIX w. na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie nie było znaczniejszych akcji osadniczych. Spośród Rosjan przybywali tu głównie urzędnicy, wojskowi, duchowieństwo prawosławne i nauczyciele wraz z rodzinami, a skupiali się oni w większych miastach. Przybywali na te tereny także osadnicy niemieccy.

W pierwszej połowie XIX w. polonizujący się grekokatolicy stanowili ok. 23% ludności całego województwa lubelskiego. W 1875 r. w ramach akcji rusyfikacyjnej, prowadzonej na tych terenach coraz intensywniej, zlikwidowano chełmską diecezję unicką i włączono ją do chełmsko-warszaskiej diecezji prawosławnej, przymusowo wcielając grekokatolików do Cerkwi prawosławnej. Nie powstrzymało to jednak polonizacji ludności grekokatolickiej. Po 1905 r., kiedy car Mikołaj II ogłosił dekret o tolerancji religijnej, bardzo wielu dawnych unitów przeszło na katolicyzm, co równało się deklaracji o polskości. Tym niemniej we wschodnich powiatach omawianego regionu nadal nad katolikami przeważali wyznawcy prawosławia.

Kurczenie się wpływów Cerkwi prawosławnej na rzecz Kościoła katolickiego było jedną z głównych przyczyn utworzenia w 1912 r. na terenach Chełmszczyzny i Podlasia guberni chełmskiej. Dążyły do tego kręgi nacjonalistyczne, uważając zmniejszanie wpływów prawosławia za zagrożenie interesów narodowych ludności ukraińskojęzycznej. Utworzenie guberni miało stworzyć warunki rozwoju narodowego i ekonomicznego miejscowych Rusinów oraz służyć ugruntowaniu prawosławia. Usunięto język polski z szerszego użycia, ograniczono pozycję ekonomiczną ziemiaństwa oraz zerwano więzi, łączące społeczeństwo powiatów nadbużańskich z organizacjami społeczno-gospodarczymi w Królestwie Polskim. Te poczynania przerwała pierwsza wojna światowa. Zob. też o rozwoju ukraińskiego ruchu narodowego w Przemyskiem.

5. I wojna światowa

Na podstawie zarządzeń władz rosyjskich z początkiem wojny z Chełmszczyzny zostali wysiedleni osadnicy niemieccy, a w 1915 r. przymusowym przemieszczeniem objęto pozostałe grupy narodowości (z wyjątkiem Żydów, gdyż zamieszkiwali oni głównie miasta, a tych przesiedlenia nie objęły). Duża część ludności wyznania prawosławnego – uznawanej przez carskich urzędników za Rosjan – wyjechała do centralnej Rosji, zmniejszyły się więc zwarte skupiska ludności prawosławnej.

Pod koniec rosyjskiej okupacji tych ziem, w lipcu i sierpniu 1915 r., wojska rosyjskie otrzymały rozkaz niszczenia zabudowań i zbiorów oraz wysiedlania ludności, co przyczyniło się do znacznych strat gospodarczych.

W porównaniu z okresem panowania rosyjskiego polityka władz okupacyjnych austriackich stwarzała korzystniejsze warunki rozwoju życia narodowego Polaków i Ukraińców. Od 1915 r. postępowała polonizacja szkolnictwa i sądownictwa, działały polskie organizacje oświatowe i gospodarcze, w 1918 r. na terenie wschodniej Lubelszczyzny (bez Podlasia) działało już prawie 700 szkół gminnych. Tym niemniej Austriacy bezwzględnie eksploatowali zasoby gospodarcze i siłę roboczą okupowanych ziem.

Dla Ukraińców duże znaczenie miała wspomniana ewakuacja Rosjan, gdyż pozwoliło im to na niezależny rozwój życia narodowego. Organizacje ukraińskie szerzyły wśród ludności ukraińskojęzycznej idee niepodległego państwa ukraińskiego z Chełmszczyzną w jego granicach. Wobec obaw przed przyłączeniem tych ziem do Ukrainy na obszarze Chełmszczyzny dynamicznie rozwinął się polski ruch niepodległościowy.

6. II wojna światowa

Po upadku kampanii wrześniowej cała Lubelszczyzna znalazła się pod panowaniem Związku Radzieckiego. Niemiecka okupacja zaczęła się na tych terenach po ataku Niemiec na ZSRR w lecie 1941 r. Zamojszczyzna miała stanowić pierwszy na terenach Polski region osiedleńczy dla Niemców, zimą 1943 r. zaczęło się więc masowe wysiedlanie ludności z tych terenów. Rozpoczęto eksterminację Żydów, a nieco później wysiedlanie i eksterminację ludności polskiej. W obozie zagłady w Bełżcu zginęło do 1943 r. ok. 600 tys. Żydów z Polski i Europy. W obozie przejściowym w Zamościu oraz w Oświęcimiu zamordowano 35 tys. dzieci z Zamojszczyzny.

Nieustannie rozwijał się ruch oporu: działały tu komórki Związku Walki Zbrojnej (późniejszej AK) oraz Bataliony Chłopskie. Miały miejsce akty sabotażu i dywersji, a także bitwy partyzanckie. Głównym przeciwnikiem byli na tych ziemiach nie Niemcy, lecz popierani przez Niemców ukraińscy nacjonaści.

Opanowali oni większość urzędów, formacje policyjne, a także militarne, dyskryminowali i szykanowali, a często mordowali ludność polską. Eksterminacja Polaków nasiliła się w 1943 r., gdy w Hrubieszowskim pojawiły się oddziały UPA. Przeciwko nim wystąpiły oddziały AK i BCh, niszcząc posterunki ukraińskiej policji i atakując wsie będące silnymi ośrodkami nacjonalistów. Skutkiem walk, których apogeum nastąpiło w 1944 r., było m.in. spalenie prawie wszystkich wsi między Bugiem a Huczwą, tak polskich, jak i ukraińskich. Od roku 1945 w wyniku zawarcia porozumienia z polskim podziemiem walki między Polakami a Ukraińcami na tych terenach osłabły. Likwidacja UPA miała miejsce dopiero w 1947 r.

7. Czasy powojenne

W ramach umowy o wymianie ludności znaczną część Ukraińców wysiedlono na Ukrainę. W roku 1947 większość z tych, którzy pozostali, została w ramach akcji „Wisła” deportowana na zachodnie i północne ziemie Polski. Wysiedlenia nie dotknęły jedynie północno-wschodniej części województwa lubelskiego, natomiast w okolicach Chełma, Hrubieszowa i Tomaszowa Lubelskiego pozostały tylko nieliczne rodziny posługujące się gwarą ukraińską. Oczywiście z powodu dominacji ludności polskiej język ukraiński na tych terenach szybko zanika.

LiteraturaA to Goci właśnie: wystawa, tekst i zdjęcia Andrzej Kokowski, Lublin 2001, Muzeum UMCS. Cabaj Jarosław, Społeczeństwo guberni chełmskiej pod okupacją niemiecką i austriacką w latach I wojny światowej, Siedlce 2006. Ćwik Władysław, Reder Jerzy, Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977. Dzieje Hrubieszowa, t. I Od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006. Janeczek Andrzej, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w., Wrocław 1991. Jawor Grzegorz, Osadnictwo wołoskie nad górnym i środkowym Bugiem odo początków XVI wieku, [w:] Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. Konferencja naukowa, zespół red. Jacek Feduszka i in., Zamość 2000, s. 39–44. Jawor Grzegorz, Zaplecze osadnicze miasta w późnym średniowieczu, [w:] Dzieje Hrubieszowa, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 103–117. Kokowski Andrzej, Hrubieszowskie w dobie późnej epoki brązu i w epoce żelaza, [w:] Dzieje Hrubieszowa, t. I Od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 49–69. Śladkowski Wiesław, Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815–1915, Lublin 1969. Świeżawski Aleksander, Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462, Częstochowa 1990. Zakościelna Anna, Gurba Jan, Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu, [w:] Dzieje Hrubieszowa, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006, s. 31–47.